

***Гетьманська Україна
між Польщею, Росією та Туреччиною***

Ніжин
2019

УДК 94 (477)"15/18"(092)

Упорядники *І.І. Кривошея, Є.М. Луняк*

Рекомендовано до друку

Вченою радою історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Протокол № 4 від 03.12.2019.

Рецензенти:

Андрєєв Віталій Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка,

Кривошея Ірина Іванівна, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

Мільчев Володимир Іванович, доктор історичних наук, декан історичного факультету, професор кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Відповідальність за вміщені матеріали несуть автори публікацій

Гетьманська Українаміж Польщею, Росією та Туреччиною

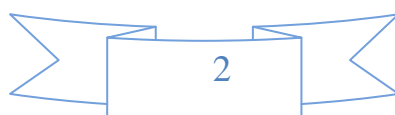
ISBN

У колективній монографії, присвяченій аналізу окремих аспектів діяльності українських гетьманів, розвитку козацького ладу та збереженню козацьких традицій на теренах України, вміщено матеріали двох всеукраїнських конференцій, проведених у Музеї Гетьманства в Києві, «Треті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї «Козаки і Річ Посполита: від міфів до фактів» (до 450-річчя утворення Речі Посполитої)» (7 червня 2019 р.) і «Історичні уроки доби «Руїни»: Петро Дорошенко – збирач розколотої єдності у пошуках союзника» (18 жовтня 2019 р.).

УДК94 (477)"15/18"(092)

ISBN

© Автори статей, 2019

Зміст

<i>Ігор Кривошея (Умань), Євген Луняк (Ніжин)</i> Вступне слово від упорядників	6
1. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ПОЛІТИКИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ XVII СТ.	
<i>Олекса Гайворонський (Бахчисарай)</i> «Гетьман, що загинув за хана»: огляд подій кримського походу гетьмана Михайла Дорошенка у 1628 році	7
<i>Федір Медвідь (Київ)</i> Українська козацька республіка Богдана Хмельницького: національні інтереси і геополітичні пріоритети	40
<i>Юлія Барвінок (Чигирин)</i> Особливості церемоніалу прийому іноземних гостей при гетьманському дворі (1648-1676)	50
<i>Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук (Київ)</i> Сучасна історіографія Кальницького козацького полку (1648–1712 рр.)	67
<i>Юзеф Нікольченко (Маріуполь), Олександра Головка (Харків)</i> Міжнародний вектор діяльності генеральної військової канцелярії Гетьманщини в 1649–1658 роках	97
<i>Ребенок Валентин (Ніжин)</i> С. Смолька і С. Тарновський – два погляди на українське козацтво XVI – середини XVII ст.	108
<i>Юрій Мицик (Київ)</i> Гетьманат Петра Дорошенка у висвітленні тогочасних польських листів (дещо з польських архівосховищ)	125
<i>Людмила Ивонина (Смоленск)</i> Польско-казацко-татарская война 1666-1671 годов и	

кар'єра Яна Собеского	155
<i>Євген Луняк (Ніжин)</i> Діяльність Петра Дорошенка у відображенні французьких сучасників	165
<i>Володимир Мокляк (Полтава)</i> Гетьман Петро Дорошенко і Полтавщина	213
<i>Віталій Мамалага (Батурин)</i> Дем'ян Ігнатович та Петро Дорошенко: еволюція взаємовідносин (березень – вересень 1668 р.)	227
2. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА XVII – XVIII СТ. В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ВИМІРАХ	
<i>Ігор Кондратьєв (Чернігів)</i> Національно-визвольний рух в Україні середини XVII ст.: політичний вибір української шляхти Остерського староства	234
<i>Ігор Кондратьєв (Чернігів)</i> Монастирські маєтності на території Остерської сотні	242
<i>Владислав Грибовський (Київ)</i> Коші кримських чабанів у XVI – XIX ст.: риси подібності до запорозького козацтва	255
<i>Олександр Коник (Херсон)</i> У козаки чи в кріпаки? Сюжети до історії Чорноморського козацького війська	272
<i>Євгеній Хроленок (Минск)</i> Новоместская сотня Стародубського полка (1713–1783): мобілізаційні можливості і персональний склад	283
<i>Іван Синяк (Київ)</i> З писарів у адвокати: до біографії сотенного писаря Березнянської сотні Чернігівського полку Дем'яна Тарасевича	296

3. КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ: РЕЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Володимир Співак (Чернігів)

Образ християнського воїна в українській проповіді XVII ст. 307

Анастасія Стахурська-Козоріз (Ніжин)

Польські та українські ляльки-мотанки: історія та значення 322

Людмила Павленко (Чернігів)

Україна Козацька польських «україноманів» першої половини XIX ст. у науковій концепції Євгена Рихліка 333

Анатолій Федірко (Новгород-Сіверський)

Новгород-сіверський період в житті та творчості Пантелеймона Куліша 347

Мирослава Павлишин (Київ)

Ще один штрих до життєпису художника Василя Масютина 360

Мар'яна Юхимчук (Пляшева)

Берестецька битва в дослідженні Юрія Тис-Крохмалюка «Бої Хмельницького». Огляд історичного джерела 364

Світлана Орехова (Маріуполь)

Державно-поштова служба Гетьманщини у сучасній вітчизняній філателії 374

Відомості про авторів 384

Козацька Україна XVII – XVIII ст. в суспільно-політичному та соціально-економічному вимірах

Ігор Кондратьєв (Чернігів)

Національно-визвольний рух в Україні середини XVII ст.: політичний вибір української шляхти Остерського староства

В середині XVII ст. частина шляхти Остерського староства Київського воєводства взяла участь в Українській національній революції середини XVII ст., а частина залишилася вірною Речі Посполитій. Б. Хмельницькому та його соратникам фактично вдалося розколоти шляхетську верству – коли значна частина шляхти встала на бік повсталих.

У травні 1648 р. Хмельницький заборонив козакам страчувати українську шляхту, в липні видав універсал із заборонаю чинити шкоди маєткам «литовської» шляхти¹. Тоді ж розпочалася втеча польських урядників з Остерського староства². У червні козаки збиралися походом на Чернігів, Сосницю, Мену, Батурин та Новгород-Сіверський. Окремі підрозділи жовнірів у Чернігові, Острі, Стародубі та ін. містах поспіхом готували їх для оборони³. 19 червня 1648 р. севські воєводи З. Леонтєв і І. Кобилський повідляли до Посольського приказу: «запорожские козаки Чернигов, и Нежин, и Борзну, и Остер, и многие города поимали и засели»⁴.

Створюється нова військово-адміністративна структура – полки та сотні. У червні 1648 р. Остер став центром сотні Переяславського полку, найбільшого з лівобічних в реєстрі 1649 р. Стрімке покозачення Переяслава відбулося після того, як місто покинув Ярема

¹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с. – С. 100.

² Александрович М.Н. Остерский уезд. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с. – С. 47.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – С. 176-177.

⁴ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3-х т. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – Т. 2. – 559 с. – С. 48.

Вишневецький, який зміг переправитися на Правобережжя лише у районі Любеча¹.

На території колишнього Остерського староства сформувалися декілька козацьких сотен – Козелецька, Гоголівська, Остерська та Моровська². Вхідження Остерщини саме до Переяславського полку не викликає подиву, адже від 30-х рр. XVII ст., чимало острян були включені до його реєстру³. На Переяславщині мешкало чимало нащадків остерських бояр. Наприкінці XVIII ст. на території Переяславського повіту жили Барановські⁴, Бобровники⁵, Білики⁶, Жуки⁷, Козловські⁸, Калити⁹, Тетері¹⁰ та ін. У 1649 р. Остерська сотня входила до складу саме Переяславського полку, її сотником був Герасько, що жив у Острі в маєтності Стефана Аксака: «живе у Острі, маєтності й.м. пана Аксака, земського судді»¹¹. Відомо, що у червні 1649 р. основні сили Переяславського полку були розміщені у Козельці та Острі¹².

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Вид. дім "Киево-Могилянська академія", 2009. – 448 с. – С. 89.

² Верменич Я.В., Вортман Д.Я. ОСТЕР [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Oster_mst (останній перегляд: 04.06.2018); Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 8. – 1995. – 856 с. – С. 278-279; Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України (далі – ІРНБУВ), ф. X, спр. 11891. АН УРСР. Ткаченко Микола. Місто Остер в XVII – XVIII вв. по Румянцевській ревізії та іншим матеріалам, 1 од. зб., 15 арк., арк. 12.

³ Там само, арк. 10.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 133, оп. 2, спр. 5. Списки дворян Козелецького, Переяславського уездів Київського наместничества (1786), 811 арк., арк. 605, 605 зв.

⁵ Там само, арк. 599 зв., 600.

⁶ Там само, арк. 614, 614 зв., 627.

⁷ ІРНБУВ, ф. XIV, спр. 3303-3322. Укази Катерини II, Сената, Синода, ордера Козелецького духовного правління г.Козельца, именні списки переяславського шляхетства, описи грамот и т.д. (1781-1795), 19 ед. хр., 42 арк., арк. 19 зв.

⁸ ДАЧО, ф. 133, оп. 2, спр. 15. Чернігівський губернський предводитель дворянства. Списки дворян Київського, Переяславського, Остерського и Козелецького повітів (1795), 764 арк., арк. 69-69 зв., 71-71 зв., 76, 77; ІРНБУВ, ф. XIV, спр. 5067. Купчие, свідетельства, «облики» на придобання остерським сотником Сергеем Солониной земель, дворів, строєний, огороєв в г.Острі и окрестных селах: Купчий запис С.Солониной у казака остерської сотни Гаврила Татуриєнка (19.03.1714), Арк. 8-9.

⁹ ДАЧО, ф. 133, оп. 2, спр. 5. Списки дворян Козелецького, Переяславського уездів Київського наместничества (1786), 811 арк., арк. 407 зв. – 408; ДАЧО, ф. 133, оп. 2, спр. 15. Чернігівський губернський предводитель дворянства. Списки дворян Київського, Переяславського, Остерського и Козелецького повітів (1795), 764 арк., арк. 51, 51 зв., 62, 84-85 зв., 97-98; ДАЧО, ф. 133, оп. 2, спр. 21. Черновіє родословне дворянськіє книги Київського наместничества, 1796 г., 601 арк., арк. 141 зв.-143.

¹⁰ ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 305. Укази Герольдії Временного присутствія (1843), 17+385 арк., арк. 153.

¹¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.). – К., 2012. – 680 с. – С. 260-261.

¹² Там само, с. 266-268, 278-280.

А от на думку В. Заруби, Остер відпочатку належав до Ніжинського полку, формування якого відноситься до весни 1648 р. Окрім Остра, до його складу входили Козари, Козелець, Мрин, Моровськ та Бобровиця¹. Водночас, в описі Остерського полку дослідник зазначає, що той утворився у 1650 р. на основі сотні саме Переяславського полку².

Як бачимо, Остерщина не увійшла до складу Київського полку (адміністративного центру воєводства), сформованого у другій половині 1648 р. в основному на землях Житомирського та Овруцького повітів. На колишніх остерських землях була сформована найменша та єдина лівобережна сотня Київського полку – Броварська³. Від Остерщини також відійшла Слабинська сотня, яка опинилася у Чернігівському полку⁴.

На початку 1650 р. на основі Остерської сотні Переяславського полку був створений окремих Остерський полк. Його очолив Тимофій Носач, який до того був сотником. Наприкінці 1650 р. полк було ліквідовано та повернуто до Переяславського полку в якості сотні⁵.

Близькість до Києва все ж таки зіграла свою роль. У 1654 р. Моровська, Остерська, Козелецька та Заворичівська сотні Переяславського полку були приєднані до Київського полку, згодом до нього була додана Гоголівська сотня. Була ліквідована Заворичівська сотня, а всі інші проіснували до кінця XVIII ст. Таким чином, більша частина колишнього староства, за винятком території Слабинської сотні, увійшла до складу Київського полку⁶. Київ залишався полковим центром аж до 1708 р., коли київським полковим центром став Козелець. Саме тут до 1782 р. була розміщена полкова канцелярія («полковое киевское правление состояло»), київські гродський, земський та полковий суди, а також сотенне козелецьке правління⁷.

¹ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – 380 с. – С. 71-72.

² Там само, с. 77.

³ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с. – С. 305-306; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник / За ред. О.С.Грушевського. – К.: друкарня УАН, 1928. – Т. II. – 209+III+3 с. – С. 136-137.

⁴ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 49; Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії). – Чернігів: «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с. – С. 59.

⁵ Заруба В. Вказ. тв., с. 77.

⁶ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 50; Бузун О. В. Вказ. тв., с. 60.

⁷ Гурбик А. Вказ. тв., с. 305-306; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с. – С. 43, 55.

До козацьких лав пішло чимало вихідців з остерського боярства. Першими покозачилися ті, хто потерпав від старостинського свавілля: Барановські, Беремецькі, Борзниченки, Бороздії, Гарбузи, Гирі, Гломазди, Гуляницькі, Дорошенки, Єрченки, Ждановичі, Жуки, Козари, Лапи (Лапіки, Лапекі), Ласки, Лосі, Носачі, Носки, Пальчики, Тетері, Штоми-Білики та ін.

Наприклад, чимало козаків Війську Запорозькому дав рід Біликів, у XVII ст. від роду відгалузилися роди Ярмоличів, Смоличів, Біликовичів та ін.¹ У 1656 р. колишні остерські бояри Іван та Михайло Білики названі козаками Козелецької сотні (в люстрації 1636 р. згадані бояри Стефан, Іван Штома, Іван, Мисько Білики)². Козаками стала родина бояр Бобруйок³. Остерський боярин Степан Лапека (Лапа) був остерським сотником у 1655, 1658 (наказний, ктитор Воскресенської церкви) та 1661 рр.⁴ 17 липня 1658 р. колишній сотник Стефан Лапека продав Солонинам Крехаївські ґрунти біля Літочок⁵. У 1668 р. він знову займав уряд остерського сотника⁶. Боярин Семен Лапа продовжив службу козаком: «продолжал воинско между другими служащими короны полской шляхтичами равную службу»⁷. Козаками Козелецької сотні стали Антоненки⁸. Возним Київського полку у 1682 р. був Павло Александрович⁹.

¹ Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 7-36. – С. 19.

² Там само.

³ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – Т. 1. – 616 с. – С. 562; Мицик Ю., Тарасенко І. 3 нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С.78.

⁴ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 51; Бузун О. В. Вказ. тв., с. 60; Мицик Ю., Тарасенко І. 3 нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 4) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.70.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 1471, оп. 1, спр. 2. Остерський магістрат. Книга для записей купчих крепостей (1754), 42 арк., арк. 15 зв.

⁶ ІРНБУВ, ф. II, спр. 27825. Выпись з книг меских острицких (17.07.1668), 1 арк.

⁷ ДАЧО, ф. 133, оп. 4, спр. 4. Постановление Черниговской комиссии о разборе дворянства, об утверждении разных лиц в дворянстве и записи в дворянскую сословную книгу (1786), 487 арк., арк. 172.

⁸ ЦДАУК, ф. 51, оп. 1, спр. 112. Донесение Козелецкой сотенной канцелярии про отправление грузов (1739), 29 арк., арк. 20 зв.

⁹ ДАЧО, ф. 575, оп. 1, спр. 31. О крестьянах с.Плоского Остерского уезда подданных Киево-Фроловского девичьего монастыря Хоме Иващенко, Иване и Якове Николаенко и других ищущих казачества (1783), 128 арк., арк. 1-1 зв.

Вищі посади в полку займали представники родини Барановських¹.

З остерських шляхтичів Григоровичів пішов рід ніжинського полкового осавула Дмитра Григоровича². Чимало старшини Київського полку вийшло з роду Борсуків³. Козаками стали бояри Тополі (с. Тополі)⁴ та бояри Кошони (с. Кошони)⁵. Серед повстанців були представники не лише бояр, але й повноправних шляхетських родин – Закаблуцькі, Закревські, Козловські, Ставицькі, Шидловські⁶.

Багатьох вихідців з остерської шляхти бачимо у найближчому оточенні Б. Хмельницького, зокрема, з остерських бояр походив білоцерківський полковник (1648–1649 рр.) Іван Гирия⁷. У 1650 р. остерським полковником був Тимофій Носач, у подальшому – генеральний обозний та один з найближчих соратників Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького⁸. Остерський шляхтич Антін Жданович від початку повстання обійняв уряд сотника Чигиринського полку, у 1649 та 1651–1653, 1656–1657 рр. був київським полковником, у 1655 (1654(?))–1656 рр. – генеральним суддею⁹.

Отже, саме «шляхетська» складова відігравала основну роль у формуванні козацької старшини на території колишнього Остерського староства.

¹ Там само, арк. 39 зв.-40; ЦДАУК, ф. 71, оп. 3, спр. 84. Войскового полкового канцеляриста Федора Дворецкого на кафедральний Переяславський монастир і на козаков сотни острицької жителя дер. Савина Степана і Дем'яна Босел і др. (1773-1774), 62 арк., арк. 27.

² Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин, ф. 1402, оп. 1, спр. 1. По указу из Малороссийской коллегии об избрании двух чиновников наблюдателей за коронными именьями и экономиями в Нежинском и Батуринском поветах на место есаула Григоровича, полкового хорунжого Матюковського (1776 – 1779), 59 арк., арк. 8.

³ ЦДАУК, ф. 51, оп. 1, спр. 121. Справа про відставку бунчукового товариша Якова Борсука та надання йому чину бунчукового товариша (19.04.1739), 4 арк., арк. 2.

⁴ ЦДАУК, ф. 1471, оп. 1, спр. 2. Остерський магістрат. Книга для записей купчих крепостей (1754), 42 арк., арк. 23 зв.-24 зв.

⁵ ІРНБУВ, Ф. XIV, спр. 4933. Расписки козаков Киевского полка Остерской сотни Василя Кошина о разделе тамошних земель с дочерью брата Евфима Кошина и реестр размежевания земель (23.06.1732), 1 арк.

⁶ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 50; Бузун О. В. Вказ. тв., с. 60; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с. – С. 115.

⁷ Гурбик А. Вказ. тв., с. 304.

⁸ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 50; Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 7.

⁹ Гурбик А. Вказ. тв., с. 304-306.

За підрахунками В. Кривошеї, питома вага шляхтичів серед козаків Остерської сотні Київського полку становила 27%¹.

Однак нові політичні реалії не були беззастережно сприйняті усіма представниками шляхетської верстви. Частина української шляхти і надалі дотримувалась пропольської орієнтації². На Правобережжі залишилась якась частина роду остерських бояр Шеметів³. Остерські шляхтичі Барановські та Зарецькі у XVIII ст. жили на Васильківщині та Фастівщині⁴.

3 серпня 1650 р. коронний гетьман М.Потоцький у листі до Б.Хмельницького відзначав, що умови Зборовського договору на Подесенні не виконуються, на що йому скаржилася ніжинська та остерська шляхта: «По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то через козаків полковника тамошнього. Тому я бажав би, коли ваша милість... велів козакам виступити з моєї Ніжинською волості». Хмельницький наказав ніжинському полковнику П.Шумейку дотримуватись умов договору: «всіх пактів зборовських чинити і виконувати повинні»⁵.

Утисків зазнавала насамперед польська або спольщена шляхта. У листі А. Киселя від 10 вересня 1650 р. згадувалося про вбивства під Ніжином польських шляхтичів та урядників: «Пана Зеленського, підчасного новгородського... в його власній церкві на богослужінню вбили... Пана Ласка... під Ніжином убито. Шляхту остерську з шляхтчанками побито, потоплено». Слуга князя Вишневецького П. Томашовський, втікаючи за Дніпро, писав про нищення магнатських загонів: «в Ніжині убито 40 чоловік Потоцького і підстароста невідомо куди дівся»⁶.

¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 333.

² Іванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. I. – К., 1861. – С. LIX, LXI-LXII; Яковенко Н. *Gentre Ruthenus natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії. – Т. 1. – К., Філадельфія, 1994. – С. 97-103.

³ Державний архів Київської області Ф.782, оп.1, спр.13140. Дело о дворянстве рода Шеметов, 5 арк., арк. 2 зв, 5.

⁴ Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина). – Біла Церква : Мустанг, 1998. – 26 с. – С. 14, 18.

⁵ Уривалкін О. Загадки історії: Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст. – Ніжин : ТОВ «Наука-Сервіс», 2000. – 276 с. – С. 45-46.

⁶ Там само, с. 45-48.

Черговий підйом козацького руху викликав до життя появу Остерського полку. Створений на початку 1650 р. на основі Остерської сотні Переяславського полку, вже наприкінці року полк був ліквідований. Полковником був Тимофій Носач, який до того був остерським сотником. Після ліквідації Остерський полк, що знову став сотнею, був повернутий до складу Переяславського полку¹. Незабаром, десь між 1651 і 1653 рр., Остерська сотня увійшла до складу Київського полку²:

З початком Руїни, розкол в середовищі остерської шляхти лише поглибився, адже окрім вибору зовнішньополітичного вектору, додалася ще її участь у внутрішньому протистоянні. Наприкінці 1663 р. король Ян II Казимир на чолі із 90 тисячною польсько-татарською армією виступив з походом на Лівобережжя. 13 листопада військо переправилося через Дніпро поблизу Ржищів, обійшло Київ, та звернуло на північ, де були захоплені Бориспіль та Баришівка³. Незабаром Яну II Казимиру здався Остер. Знаходячись у Острі 26 грудня 1663 р. король надав великій групі остерських бояр королівський привілей, який підтверджував «довоєнні» права та привілеї місцевого боярства⁴. Загалом в список внесено більше сотні представників дрібного остерського боярства та козацтва. Остерським боярським сотником на той момент Єрмола Ласка. Серед інших в документі є згадка про боярина Ворка Барановського; Івана, Михайла, Семена, Юрія, Стефана, Тараса, Івана та Малка Біликів; Павла Штому-Білика; Кирила, Отроха та Стефана Беремецьких; Федіра Бороздія, Богдана Борземіченка (Борзниченка); Яна, Івана, Семена та Яска Гарбузів; Степана, Федора, Юрка, Олексія, Андрія, Микиту, Семена та Федора Гирь; Гордія, Яска, Остапа, Василя та Івана Гломазд, Данила Гуляницького, Юрка Дорошенка, Єрченків Захара, Івана та Самійла; Луку Жука, Бориска та Максима Козарів; Григорія, Ждана, Сочка, Стефана, Сави, Юрія та Яна Ласків; Процка Лося; Васка, Семена та Дмитра Пальчиків; Павла, Силу, Хому, Яска та Терешка Тетерь та ін.⁵.

Поруч із вихідцями з давнього остерського боярства бачимо вояків нового козацького походження, які не фіксуються в боярському чи

¹ Заруба В. Вказ. тв., с. 77.

² Верменич Я.В., Вортман Д.Я. ОСТЕР...

³ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 57-58; Бузун О. В. Вказ. тв., с. 63; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.; іл. – С. 347.

⁴ ЦДІАК України, КМФ.-36, Оп.1, Спр.220, Волинська метрика. Книга РМ 29 (1652 – 1654, 1658-1673), 292 арк., арк. 193 зв -196.

⁵ Там само, арк. 195-195 зв.

міщанському середовищі Остерщини до цієї дати. Це Іван Водченко, Павло Васильович, Юхно Горошкович, Петро та Федір Гришки, Семен Дорошко, Філіп, Юрко та Марко Карженки, Юрій Омеляненко, Лука Онищенко, Семен Романенко, Яско Сергієнко, Остап Сірко, Юско Терен, Федір та Сава Шираї, Гришко Шпак та ін.¹

28 грудня 1663 р. універсал Яна II Казимира отримали представники повноправної остерської шляхти, бачимо тут як прийшли роди, так і місцевих володільців. В привілеї згадані Гаврило та Вацлав Орловські, Костянтин Мозанський, Юрій, Стефан і Павло Одоновичі, Дмитро і Богдан Закшевські, Василь Сачко, Петро, Андрій і Григорій Кривецькі, Костянтин Брновицький – «від свого імені й імені всієї шляхти Остерської округи і Київського воєводства». Привілей підтверджував за шляхтичами давні королівські пожалування, земельні маєтності та привілеї. Обов'язком шляхти була участь у військових діях: «не пропускаючи жодної воєнної оказії». Шляхту звільняли від постоїв та незаконних повинностей. Посесорам також пропонувалося боротися за повернення своїх володінь «даємо цим же людям владу і силу добиватися правом повернення своїх власних домів і хуторів, урочищ і ґрунтів, котрі у них (як твердять) забрали козаки, повністю зберігаючи наші королівські права Речі Посполитої»².

В цілому військова компанія Яна II Казимира виявилася не вдалою, коронній армії не вдалося закріпитися на Лівобережжі. Військові дії продовжувалися на Правобережжі, але щоб не допустити нового захоплення Остра, сюди перевели козаків Чернігівського та Овруцького полків. Місцеве населення мало їх харчувати, а у додачу ще й поставляти проіант до Києва³. У 1665 р. в Острі були розміщені московські стрільці⁴.

Отже політичні симпатії дрібної шляхти Остерського староства не були стійкими. Більша частина цієї спільноти покозачилася у 1648-1649 рр., але із початком Руїни частина повернулася до пропольської орієнтації, що повною мірою проявилось під час Лівобережного походу Яна II Казимира у 1663-1664 рр.

¹ Там само, арк. 195-195 зв.

² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) // Сіверянський літопис. – 2018. – № 3 (141). – С. 72.

³ Александрович М.Н. Вказ. тв., с. 61.

⁴ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. ОСТЕР...; ІРНБУВ, ф.Х, спр.11891. АН УРСР. Ткаченко Микола. Місто Остер в XVII – XVIII вв. по Румянцевській ревізії та іншим матеріалам, 1 од. зб., 15 арк., арк. 4.

Монастирські маєтності на території Остерської сотні

З утворенням в середині XVII ст. Гетьманщини Київ залишився центром православного духовного життя, саме тут були зосереджені основні православні монастирі, які володіли численними земельними маєтностями, як з часів довоєнних, так і новонабутих за козацької держави. Однак, релігійне життя регіону вже не було таким «різнобарвним», як за часів Речі Посполитої. Одним з принципів української революції було питання релігійне. Приналежність або до православ'я, або до католицизму, стала своєрідним ідентифікатором в системі розпізнавання «свій» – «чужий». Цікаво, що саме у другій половині XVII ст. у Речі Посполитій в соціальній свідомості шляхти відбулася своєрідна сакралізація католицизму як єдиної правильної релігії¹, що стало зворотнім боком козацької релігійної політики.

Від початку повстання територія колишнього Остерського староства була подрібнена між Переяславським полком (Остерська, Моровська, Козелецька, Заворичська та Гоголівська сотні), Чернігівським (Слабінська сотня) та Київським (Броварська сотня)². У 1650 р. існував окремий Остерський полк³, опісля його ліквідації Остер залишився сотенним центром Київського полку.

Від довоєнних часів на території Остерщини були розміщені володіння київських монастирів, однак, якщо за Речі Посполитої монастирське землеволодіння було співвідносно землеволодінням шляхти, то за Гетьманщини розпочалося їх стрімке збільшення, у тому числі, за рахунок колишніх володінь шляхти та католицької діцезії.

На території колишнього Остерського староства за Гетьманщини значно збільшила свої володіння київська митрополича кафедра, адже їй відійшли колишні маєтності київських біскупів. На час проведення Генерального слідства про маєтності полків Війська Запорізького, що було здійснене в 1729-31 рр., Київському Свято-Софійському кафедральному монастирю належали в м. Моровську – 84 двори, у

¹ Барташев А. Ю. Сакралізація каталіцтва ў грамадскай свядомасці шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVII ст. // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. Гомель, 2016. С. 47-54.

² Александрович М.Н. Остерский уезд. Киев, 1881. 110 с. С. 49.

³ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. 380 с. С. 77.

с. Соколівці – 26, дер. Рудні – 28, Короп'є – 9, хуторі Бондарі – 10, хуторі Сукачі – 6. На ці маєтності монастир у 1700 р. отримав універсал І. Мазепи, а у 1709 р. – І. Скоропадського¹.

Щонайменше від 1660 р. ченцям належало с. Самойлівка. У 1687 р. прибуток з с. Соколівка йшов безпосередньо на митрополичу кафедру, а з хуторів Самійлівка, Бондарі, Отрохи, Рудня, Нова та Стара Гути – на Софійський монастир².

Під час попису 1729-1731 рр. Києво-Софійський монастир володів у с. Вовчки 102 дворами, за пожалуванням київського полковника К. Солонини (займав уряд 1669-1678 та 1687-1689 рр.), однак грамоту ревізорам ченці пред'явити не змогли: «оной грамоти ись того монастира не обявлено». А от на придбане за власні гроші у козака Козелецької сотні Брилевича хут. Самойлівка купча була пред'явлена. У с. Церковище монастирю належало 56 дворів. Маєтністю користувався Петро Домоногович на уряді київського полкового писаря, після розгрому мазепинців у 1709 р. село було віддане монастирю І. Скоропадським³. Серед інших маєтностей кафедрального монастиря згадаємо й невеликий Зазимський Миколаївський скиток біля р. Десна, у якому постійно мешкали три ченця⁴. Якійсь володіння належали монастирю й неподалік Моровська, відомо що у 1766 р. управитель цього «имения» ієромонах Яфет (Іафет) захопив коня та воза у моровського козака Д. Артюшенка⁵.

Києво-Печерський монастир залишив за собою маєтності від часів Речі Посполитої. На Остерщині монастирю належали давні «довоєнні» маєтності – сс. Старий Глібів (колишній Глібів), Сорокошичі, Ошиткі, Новосілки, Тарасовичі, Сваром'є, Вища та Нижня Дубечні та ін.⁶.

Щільність монастирських володінь породжувала постійні конфлікти між монастирями, міщанством та козацтвом. Наприклад, у 1656 р. А. Жданович за дорученням Б. Хмельницького розглядав межовий спір між Печерським і Видубицьким монастирями за право

¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 7. Отд. III. Киев, 1893. С. 29-68. С. 36, 39, 66.

² Бузун О. В. Історія Остерщини Чернігів, 2010. 112 с. С. 68-69.

³ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 34, 61, 65-66.

⁴ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1989. 392 с. С. 54.

⁵ Центральний державний історичний архів України у місті Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 71. Оп. 1. Спр. 4. 39 арк. Арк. 15-17.

⁶ Там само. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 85. 2 арк. Арк. 2; Ф. 1021. Оп. 2. Спр. 1. 26 арк. Арк. 1-1 зв., 3, 26; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 29-68. С. 40-41.

володіти перевозом на Дніпрі¹. У 1766 р. обидва монастирі сперечалися за землі біля с.Рожни, коли братія Києво-Видубицького монастиря звинуватила конкурентів у заволодінні землею².

Серед інших сіл приналежних до Лаври згадаємо с. Сухінку, яка спочатку належала на уряд київського полковника, від полковника Костянтина Солонини село перейшло до Забіл, від них до ніжинського священика Максима Почекі, опісля було продане Києво-Печерському монастирю у вічність³.

Печерським ченцям також належало 39 дворів у с.Воропаїв, якими володів на уряді київський полковник К.Солонина. У Солонини маєток відібрав І.Мазепа. Гетьман віддав рідній матері, яка була ігуменю Києво-Печерського Вознесенського монастиря. Опісля 1708 р. село було передано Лаврі. В Димерці монастирю належало 95 дворів, Богданівці – 29, Рожнівці (усі Гоголівської сотні) – 18. Села були під владою «полкового правління», але згодом були віддані Києво-Печерському монастирю. В матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. також згадані сс. Пухівка, Макаровець та Сухинець⁴. Володіла Лавра і землями біля с.Княжичі на Остерщині⁵.

На зламі XVII – XVIII ст. стають постійними межові суперечки. Наприклад, від часів Речі Посполитої («издревле») Лаврі належали два озера та сінокоси біля с.Ошитки. Сінокоси були віддані у 1752 р. монастирем у відкуп, на ці гроші мали добудувати церкву в селі. Однак, місцевий настоятель Ісідор намагався привласнити собі й селянські покоси⁶.

Неодноразово, у 1723, 1729, 1733, 1734, 1739 та 1743 рр., Києво-Печерська Лавра отримувала виписи з магістратських остерських книг, для підтвердження у майнових спорах своїх володільницьких прав⁷. У 1776 р. ченці Троїцького Больницького монастиря (знаходився на території Києво-Печерської Лаври) звинувачували остерських козаків у

¹ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. С. 302-322. С. 319.

² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 2) // Сіверянський літопис. 2016. № 3. С. 78-79.

³ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С.53.

⁴ Там само. С. 35, 40-41, 61, 66.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 156. Оп. 2. Спр. 65. 27 арк. Арк. 8.

⁶ ДАЧО. Ф. 132. Оп. 2. Спр. 9. 89 арк. Арк. 7.

⁷ ЦДДАУК. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 148. 180 арк. Арк. 96.

«самоуправном якобы отнятием и завладением у монастыря нивы з дубровою»¹.

Києво-Печерському монастирю вдалося зберегти й свої володіння на Правобережжі. Наприклад, коли влітку 1684 р. Московська держава висувала до Речі Посполитої вимоги розширити контрольовані землі довкола Києва, мова йшла і про маєтності Лаври².

Володіння Київського Межигірського монастиря на Остерщині за Гетьманщини були відносно незначними. Ще під час війни, 20 грудня 1653 р. Б.Хмельницький подарував монастирю с.Чернін, яке на початку XVII ст. належало шляхтичам Скумінім-Тишкевичам³. 14 жовтня 1673 р. гетьман І.Самойлович надав Київському Межигірському монастирю універсал на володіння млинами: «на греблѣ Острицкой, на рѣць Остру стоячихъ, одного Купрѣвского названого, а другого Ивана Коросташевца». У 1676 р. Київський Межигірський монастир підтвердив універсалом І.Самойловича свої права на володіння у Київському та Переяславському полках⁴.

За гетьманування І.Мазепи монастир здобув підтвердження на вже існуючі володіння та отримав нові маєтності. 9 лютого 1688 р. І. Мазепа надав універсал на володіння «прежнею отчиною». Серед іншого в документі згадане с. Чернін з озерами Кохаровським та Ясногородським, з островом Новіки, та млином на Юсківській греблі у Острі, придбаного у Василя Петличного. Монастирю стверджувалося право на володіння руднями, перевозами, млинами, пасіками, хуторами, садками, дібровами, лісами, борками, отчинами медовими, ланами, сіножатями, озерами, луками, дворами та дворищами у Переяславі, та іншим майном по обох сторонах Дніпра. 17 травня 1690 р. гетьман підтвердив право монастиря на Юсківську греблю⁵. Поява цього універсалу була пов'язана із зверненням монастирської братії до гетьмана із проханням передати їм «въ послушенство» дев'ять селян, які жили на цій греблі, а також дозволити поселити туди ще десять чоловік. Вочевидь, побоюючись конфліктів із старшиною, гетьман обмежив подальше оселення тут монастирських селян: «Однакъ тое варуемъ пилно жебы болшь надъ

¹ Там само. Арк. 11-15 зв.

² Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. Москва, 2008. 504 с. С. 205.

³ Александрович М.Н. Остерский уезд.... С. 52.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699). Санкт-Петербург, 1853. VII+ 288+3+22 с. С. 131-132, 138.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России... С. 216-217, 231.

десять при тихъ девяти человѣкахъ людей не осажено»¹. 3 вересня 1691 р. І. Мазепа надав монастирю маєтності біля Козельця – ґрунти Жукінщина «в Козельцу стоячие»². 12 жовтня 1694 р. монастир отримав універсал на «пущу выползовскую острянскую»³. 25 квітня 1695 р. – на озеро Колпят біля с.Черніно «уезду Острицкого будучое»⁴. У 1707 (?) р. гетьман підтвердив права монастиря на Карпилівські та Лутавські ґрунти, а також Виповзівську пущу⁵.

У першій чверті XVIII ст. монастирю в Острі належав шинок⁶. В матеріалах Генерального слідства 1729-1731 рр. за монастирем були записано с. Русанів (Русанівка) та дер. Плоська Гоголівської сотні – 67 дворів. Останнім за гетьманування І. Мазепи заволоділа його мати – ігуменя. За І. Скоропадського село перейшло на уряд гетьмана, а незабаром – віддано Київському Межигірському монастирю. На якийсь час цю маєтність прибрали до рук черниці Єрданського дівочого монастиря, але у 1729-1731 рр. це володіння знову згадувалось як приналежне до Межигірського монастиря⁷. У 1773 р. Київський Межигірський монастир претендував на Виповзівську пущу, що біля с. Євмінка. Доказами були пред'явлені універсали на села Крехаїв та Боденькі І. Мазепи 25 червня 1691 р. та І. Скоропадського 25 червня 1718 р.⁸.

За Гетьманщини Київський Пустинно-Микільський монастир навпаки втратив свої володіння на Остерщині. Основні його маєтності були зосереджені біля Овруча та Чорнобиля, про що, зокрема, свідчить універсал П. Тетері 30 червня 1663 р. з наказом козакам захищати маєтності монастиря⁹. Невеликі володіння у монастиря залишилися неподалік Борисполя, у 1749 р. ченці судилися за них із козаками бориспільської сотні¹⁰.

¹ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII - XVIII вв. Т. 1. Вып. 2. Прага, 1926. 274 с. С. 92.

² Багуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. Санкт-Петербург, 2014. 480 с. С. 294-295.

³ ЦДАУК. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 94. 146 арк. Арк. 42.

⁴ Багуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства... С.303.

⁵ ЦДАУК. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 94, 146 арк. Арк. 42 зв

⁶ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. Чернігів, 2011. 88 с. С. 33.

⁷ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 66, 67.

⁸ ЦДАУК. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 83. 69 арк. Арк. 2-2 зв., 23-23 зв.

⁹ Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648-1798) / Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 4. Киев, 1871. 99 с.+ 747 с. С. 21-22.

¹⁰ ЦДАУК. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 3. 5 арк. Арк. 1.

Володіння Київського Видубицького монастиря на Остерщині поповнювалися як через заповіти прихожан, так і через купівлю майна¹. Збільшилися вони і за рахунок відібраних у гетьмана І.Виговського маєтностей. 31 грудня 1660 р. монастир отримав на них грамоту царя Олексія Михайловича. Монастирю належали сс. Літки (177 дворів), Рожни (34), Свиноїди (9) та ін.². У 1682 р. царі Іван V та Петро I підтвердили майнові права монастиря³. Серед інших володінь в регіоні згадаємо с. Ярославка Бобровицької сотні (54 двори), яке було відібране у І. Мазепи⁴. У 1748 р. Києво-Видубицький монастирська братія під час земельного конфлікту з селянами с.Крехаїв, апелювала до існуючого судового рішення, за яким немовби вже було проведене межування. Виявилось, що в тій справі йшлося про інший конфлікт монастиря – із селянами сусіднього с. Літки: «ибо оние Літки великие от Крихаева не в смежности и далеко отстоят»⁵. У тому ж році монастир судився з військовим канцеляристом Федором Войною, який, на думку монахів, «гвалтовно» заволоділи сінокосами та ґрунтами⁶. Можливо, що у вищезгаданому с.Ярославка Бобровицької сотні монастир тримав шинок. Відомий позов монастиря до Київської полкової канцелярії на козака Бишкаля, який мав повернути ченцям «два куфа» горілки⁷.

11 березня 1770 р. остерський сотник Олексій Бобруйко розмежовували землі Літківської громади та Видубицького монастиря. 22 травня 1770 р. ієромонах та літківський монастирський намісник Йосип викликав О. Бобруйка для фіксації крадіжки підданими Києво-Печерської Лаври майна Видубицького монастиря: «для освидетельствования побраного гвалтом Лавры Киево-Печерской поддаными». У вересні 1770 р. ієромонах Йосип викликав остерського сотника для засвідчення вирубки ліса⁸. Селом Літки монастир володів до секуляризації 1787 р.⁹. Серед монастирського майна у Літках та Євмінці, опісля виставленого державою на продаж, була зазначена винокурня¹⁰.

¹ Там само. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 5. 30 арк. Арк. 6

² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 43.

³ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 254. 27 арк. Арк. 9.

⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 44.

⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини... С. 87.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 254. 27 арк. Арк. 4.

⁷ Там само. Спр. 2087. 4 арк. Арк. 1-3.

⁸ Там само. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 154. 154 арк. Арк. 27-27 зв.

⁹ Там само. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 21. 2 арк. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини... С. 79-80.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1847. Оп. 1. Спр. 120. 3 арк. Арк. 2-3.

У 1771 р. піддані монастиря мешканці с. Літки намагалися розорати волами та кіньми поле сотенного отамана Івана Солонини. Побачивши це той відібрав у селян монастирського коня та інше майно. Розпочалася судова тяганина. Монастирський намісник Іонікій подав скаргу на Солонину стверджуючи що урочища «Залузне» та «Злодейське» належать монастирю. Відповідачами були співвласники маєтностей – остерський возний Іван Солонина, отаман остерський Йосип Солонина та сотенний осавул Василь Ченіченко. За рішенням суду в 1771 р. остерський возний Василь Бобруйко виїхав на місце та доповів, що поле дійсно належало Солонині, який відібрав у монастирських селян коня та інше майно: «в наличии одну лошадь и 5 сох, 3 сошники и во всеми надлежащими припасы, одно сокира, людьми его Солонины взятые у людей... двorca летковскогo... лошадь ворона без примет 9 лет, цена 2 рубля 50 коп, седло ветхое – 30 коп, узда ветха – 5 коп, сох пять старые ветхие – 6 коп, тележки с колесами – 3 коп, сошников пар пять, с коих две пары по 40 коп, а три пары по 30 коп». У подальшому церква відмовилась від претензій до Івана Солонини¹.

За даними М. Александровича, Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир за універсалом Б. Хмельницького 22 травня 1654 р. отримав у володіння Вигурівські землі біля с. Крехаїв. Пізніше, за київського наказного полковника Василя Дворецького, ця маєтність була розмежована із Троєщинськими землями². Співвласниками с. Вигурівщина були Києво-Печерська Лавра та Вознесенський Флорівський жіночий монастир³. У 1776 р. монастир позивався на остерського козака та сотенного писаря Корнія Бондаревича за немовби незаконне придбання маєтностей: «будто бы за завладение им через ненадлежащей купле у подданной монастыря Ефимии Пацевской дочери земли»⁴.

9 січня 1671 р. гетьман Д.Ігнатович (Многогрішний) затвердив за Київським Святомихайлівським Золотоверхим монастирем «стрицкие мельници» на р. Остер біля Старгородського городища⁵. Дослідник М. Василенко згадував про існування вочевидь цього ж універсалу,

¹ ЦДІАУК. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 100. Арк. 1-11 зв., 23-24.

² Александрович М.Н. Остерский уезд... С. 53. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 45.

³ ДАЧО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 57. 16 арк. Арк. 6-7, 10, 13.

⁴ ЦДІАУК. Ф.71. Оп.3. Спр.154. 154 арк. Арк.65-65 зв.

⁵ Добровольский П.М. Юрьевская Божница // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1900-1902 гг. Чернигов, 1902. С.69-93. С.78.

однак датуючи його 4 січня 1671 р. Привілей був наданий на «млини Острицькіє», які були частково придбані («куплею... набытіє»), а частково отримані з фонду військових володінь¹. 13 липня 1672 р. гетьман І. Самойлович надав монастирю на ці млини підтверджувальний універсал². 17 січня 1688 р. універсал на млини на р. Остер, що знаходились на слобідській греблі – Дворенків та Вілічев, надав монастирю І. Мазепа³. Однак та частина, яка раніше була «войськовою», була гетьманом відібрана: «часть войсковую с млинов в монастырь повернути»⁴.

3 серпня 1693 р. київська міщанка Марія Рижова-Полоцьковна продала монастирю хутір Рижишин біля Вигурівщини⁵. 25 серпня 1699 р. Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир отримав від І. Мазепи універсал на маєтності: лук Кораблище – «в низу Днепра будучий, на остров, названий Михайловщина, против Киева, где озера и сеножати сут»; с. «Секгуровщина» («от секгури наданное»); та хутір Лепківський – «хутор Лепковский старий Полоцковий купленный, на гребле Слободскую на реце Остре з млинами»⁶.

11 серпня 1713 р. (за даними Л. Похилевича у 1712 р.⁷) до монастиря перешли села Крехаїв (104 двори) та Боденькі (56 дворів). За полковування Костянтина Солонини вони були ним привласнені, опісля селами заволодів І. Мазепа, з розгромом мазепинців маєтність перейшла до І. Скоропадського, який й надав села монастирю. Окрім сіл монастир затвердив за собою млин в Острі, наданий полковником Федором (?) Коробкою. Гетьманське пожалування було підтвержене царською грамотою⁸.

19 листопада 1715 р. гетьман І. Скоропадський підтвердив за монастирем с. Крехаїв й Юрієву божницю в Острі – «церковь в Старом Городищу Остре» (Старгородці). У Старому Острі монастир володів кількома дворами та пляцами (19 дворів): «дворы с пляцами, купленных у староострицких жителей там же у Старом местищу».

¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С.46.

² Добровольский П.М. Юрьевская Божница... С.78.

³ Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетьманства... С.281-282;

⁴ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... С.78.

⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С.45.

⁶ Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетьманства... С.312-314.

⁷ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2009. 642 с. С.231.

⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 46, 62.

Частина цих дворів була придбана у Василя Танського, частина – у остерських міщан¹.

Під час проведення попису 1729-1731 рр. монастирю належали сс. Крехаїв та Боденькі («а почему, известія не імееться»), а також маєтність Вигурівщина, яка була надана монастирю київським воєводою Костянтином Острозьким у 1560 р. та підтверджена універсалом Б.Хмельницького 22 травня 1654 р. У 1729 р. в Старгородці монастирю належало 19 дворів. Свої правобережні села монастир втратив. Замість них, за наданням І.Скоропадського 19 січня 1713 р., монастир отримав с.Княжичі та Блістову².

У 1753 р. блискавка пошкодила Остерську божницю – була знищена дерев'яна частина храму. Був зроблений опис пам'ятки: «олтар крѣпокъ, но съ приходу стѣны разсѣлись; заломы, на которых основана баня, всѣ въ диркхъ; на хорахъ вверху дира въ полсаженя». Розглядалися й найнеобхідніші заходи для збереження церкви: «середина церкви по нижнія окна и придѣль св. Троицы должны быть разобраны; отъ р.Остра должно подвестъ новый фундаментъ»³.

У жовтні 1769 р. сина старгородського священика Максима Вербицького ієродиякон монастиря Ісак звинуватив у неправомірному заволодінні старогородською слобідкою. Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир володів Старгородкою до загальної імперської секуляризації кінця XVIII ст.⁴, на той момент у його володінні тут було 10 дворів: «соборная церковь архистратига Михаила со всеми церковными пляцами и 10 дворами, купленными у староостерских жителей в старом местище»⁵.

Новим власником маєтностей на Остерщині став Києво-Братський Богоявленський монастир. У другій половині XVII ст. його братія неодноразово захоплювала села, ліси та пасовиська під виглядом повернення «старих заімок». Наприклад, у 1660 р. монастир так заволодів с.Косачівка, придбавши землі біля Виповзова, монастир став постійно конфліктувати з селянами Лутави та Карпилівки⁶. За

¹ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... С. 78; Бузун О. В. Історія Остерщини...С. 69; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 46, 62

² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 36, 45, 46, 62.

³ Добровольский П.М. Юрьевская Божница...С. 79.

⁴ ЦДАУК. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 153. 59 арк. Арк. 52-53 зв.; Добровольский П.М. Юрьевская Божница...С. 79.

⁵ Сказания о населенных местностях Киевской губернии... С. 231

⁶ Бузун О. В. Історія Остерщини... С. 68.

пожалуванням київського полковника Григорія Карповича монастир отримав с.Карпилівка¹. Претендував монастир і на якийсь маєтності в Острі. 2 липня 1686 р. міщани Остра скаржилися гетьману І.Самойловичу на посягання Київського Братського монастиря («кривды причиниемыя отцом ректером и Игуменом братским Киевским»), та отримали захисний привілей на володіння оранками, луками та лісами². Але це не припинило конфлікт, бо 1 жовтня 1687 р. козелецький сотник Сергій Васильович Солонина (1687, нак.³), намагався помірити братчиків з острянами. Зокрема, він пожалував монастирю два села – «до Карпиловки два приселки Косачовку и Лутаву», а с.Виповзів залишив за остерським магістратом («а Виповзов zostавуем к месту»)⁴. 27 червня 1693 р. с. Виповзів гетьманським універсалом було віддано монастирю у посесію до завершення будівництва Братської та Пустино-Микільської церков, а острянам було дозволено користуватися пущами біля села⁵.

У 1688 р. І. Мазепа підтвердив права монастиря на млини під Старим Остром, а також віддав йому військову частину млина. На думку О. Бузуна, це була Шидловська Гребля на р. Острі⁶. 9 червня 1693 р. монастир гетьманським універсалом затвердив за собою частину берега р. Десна біля с. Карпилівка: «также и берегъ Дѣсняный отъ Карпиловки будучій, гдѣ перевозъ приставати пристойть». Серед іншого монастир володів присілками Косачівки та Лутави, а також млином біля Карпилівки на р. Лутави й млином в Острі⁷.

У червні 1693 р. І. Мазепа підтвердив право остерських міщан на Виповзів: «жебы село Выповзовъ, здавна къ городовъ вашему надежное, по прежнему знову ваше было». Поява цього універсалу була пов'язана із претензіями на нього монастиря. Але втримати

¹ Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общине земли // Киевская старина. 1892. №1. С. 110-118. С. 112.

² Акты, относящиеся к истории Западной России...С. 193; Лучицкий И. В.: Гетман Мазепа и остерские общине земли... С. 112.

³ Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку // Гілея: Збірник наукових праць Вип.20. Київ, 2009. 420 с. С. 143-155. С.149.

⁴ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 179.. 5 арк.; Бузун О. В. Історія Остерщини...С. 68.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России... С. 266.

⁶ Бузун О. В. Історія Остерщини...С. 68; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 42.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России...С. 263-264; ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 151. 250 арк. Арк. 89

маєтність міщанам не вдалося, бо вже у серпні гетьман підтвердив вже права монастиря на Виповзів¹.

Використовуючи універсал І. Мазепи, монастир намагався привласнити собі й остерський перевіз. Справа розглядалася в суді у 1694 р. Було доведене, що монастир дійсно володів пущами – «выповзовской Карпиловской и Лутавской», біля якої був перевіз через Десну: «перевозу острянского на рице десне будучого». Однак, прибутки з перевозу розподілялися навпіл, половина йшла Остерському магістрату (колись цей прибуток йшов остерським старостам), половина – карпилівськими володільцями (а на той час це був монастир)².

У 1698 р. І.Мазепа надав монастирю універсал на Виповзів, Лутаву, Карпилівку та пригород Остра – Косачівку³. На ці землі, а також на землі Проскурівські, Сорокушинські, Шикгельські, Ходіївські, Бубліківські, та угіддями Вирище, Крова, Яма, Плотич, Чорна Плавля, Соловецьке, Сокирки, Семгі, Мицки, острови Железняк і Медведків, млини на річці Лутавці під Карпилівкою, й пусті місця на двори в Острі, що були придбані у Кіндрата Руденка і Павла Рідкого, у 1694 р. Києво-Братський монастир отримав грамоту царів Петра та Івана⁴.

У 1728 р. гетьман Д. Апостол розглянувши скарги остерських міщан та братії Києво-Братського монастиря, дозволив міщанам «палити вугілля без докладу, рибалити в поймах і на московському острові, лежачого за Десною, понеже той остров Остерський»⁵.

Під час проведення Генерального слідства 1729-1731 рр. Київський Братський монастир володів с. Карпилівка «съ уездомъ», Виповзів, Лутава Косачівка та ін. (разом – 168 дворів). За твердженням монахів, с.Карпилівка належала київському полковнику К. Солонині, який віддав село значковому товаришу Трохиму Полтеребі, опісля селами володів київський полковник Григорій Карпович, який віддав Карпилівку з іншими селами монастирю⁶. Якись маєтності належали монастирю і біля м. Моровська⁷. У спільному володінні з остерськими козаками у монастиря була дер. Нова Гута⁸.

¹ Лучицкий И. В.: Гетман Мазепа и остерские общине земли... С. 113-114.

² ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 151. 250 арк. Арк. 89.

³ Бузун О. В. Історія Остерщини... С. 68; ЦДІАУК. Ф. 1021. Оп. 2. Спр. 1. 26 арк. Арк. 2 зв.

⁴ Бузун О. В. Історія Остерщини... С. 69.

⁵ Там само. С. 69.

⁶ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка... С. 35, 62.

⁷ Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. Ф.ХІV. Спр.5128. 16 арк. Арк.4.

⁸ ЦДІАУК. Ф.1021. Оп.2. Спр.1. 26 арк. Арк.2 зв.

У середині XVII ст. в Козельці був заснований Свято-Георгієвський Козелецький чоловічий монастир. У 1658 р. гетьман І. Виговський надав йому с. Бірки¹. 1683 р. остерські міщани та козаки Андрій Вустина, Кость Швець, Михайло Носул та інші володільці, продали монастирю хутір Фіалковський біля дороги «перехрестной», що йшла до Остра та Моровська. Козелецькому монастирю придбання обійшлося у «золотих грошей 70 личбы полской»².

7 грудня 1687 р. київський полковник К. Солонина затвердив за монастирем с. Данівку³. Вочевидь, що саме тоді почалося утворення жіночого монастиря, який виділився з Свято-Георгієвського чоловічого монастиря. Георгіївський Данівський жіночий монастир діє і зараз у с. Данівка під Козельцем.

У 1693 р. монастир заволодів хут. Борсуків, мотивуючі що то його давнє володіння⁴. 1705 р. козелецька міщанка Анастасія Дмитрівна подарувала монастирю успадкований нею млин⁵. У тому ж році монастир отримав універсал І. Мазепи на млин на р. Махна (сучасна р. Махнія) із сіножаттю та озером⁶.

11 червня 1709 р. за універсалом І. Скоропадського монастир затвердив за собою млини на козелецькій греблі, а також «сеножати и рыбные ловы»⁷. Ще одне гетьманське підтвердження на млини було отримано у 1713 р.⁸. Того ж таки 1709 р. монастир підтвердив своє право володіти вищезгаданим млином на р. Махна (Махнія) та сінокосом⁹. Серед іншого монастир затвердив за собою володіння у селах Гломазда, Шуляки та Ліхолітках: «купленные грунты з полями, сеножатми и всеми угодиями заховуем и в зуполное владение законником тех монастырей Козелецких стверджуем»¹⁰. Цікаво, що у цьому документі йдеться про існування вже не одного, а двох монастирів.

¹ Бузун О. В. Історія Остерщини... С.61.

² ЦДІАУК. Ф.165. Оп.1. Спр.5. 2 арк. Арк.1-1 зв.

³ ЦДІАУК. Ф.165. Оп.1. Спр.6. 1 арк. Арк.1.

⁴ Бузун О. В. Історія Остерщини... С.68.

⁵ ЦДІАУК. Ф.165. Оп.1. Спр.11. 1 арк. Арк.1.

⁶ Там само. Спр.12. 2 арк. Арк.1-2

⁷ Там само. Спр.16. . 2 арк. Арк.1-2

⁸ Там само. Спр.22. 2 арк. Арк.1.

⁹ Там само. Спр. 18. 2 арк. Арк. 1-2.

¹⁰ Там само. Спр. 15. 2 арк. Арк. 1-1 зв.

У 1710 р. київський полковник Ф. Вольський затвердив за монастирем с. Данівка¹, наступного року це надання було підтверджене універсалом гетьмана². У 1722 р. значковий товариш Козелецької сотні Максим Сулименко продав ґрунти у с. Опеньки, що неподалік Козельця, Козелецькому Георгієвському монастирю³. 1727 р. козак Ніжинського полку Іван Піроцький подарував монастирю три комори на ринку⁴.

Під час проведення Генерального слідства 1729-1731 рр. монастирю належали маєтності у с. Данівка (24 двори), с. Гламазди (8), м. Козелець (5) та ін. Ченцям також належали села Серединка та Надинівка⁵. Цікаво, що с. Данівка було відібране у монастиря І. Самойловичем та передане на уряд київського полковника, опісля село було віддане Козелецькій ратуші «для помочи во всяких нуждахъ», але до 1729-31 рр. знову опинилося у володінні монастиря⁶.

З Опису Київського намісництва кінця XVIII ст. відомо, що жіночий монастир знаходився у Козельці «на форштатѣ» (а не у с. Данівка, як зараз). В монастирі було дві церкви – Іоана Богослова, побудована у 1732 р. за кошти київського писаря Грабовського, та трапезна церква святих Онуфрія та Петра Афонського 1739 р. У 1787 р. монастир згаданий як чоловічий і як заміський: «одинъ мужескій, 3-го класса, въ семи верстахъ отъ города, надъ рѣкою Остромъ стоящеи, деревяннаго строенія»⁷.

Серед інших монастирів, що мали майнові інтереси в регіоні згадаємо Переяславський кафедральний монастир (зараз це чоловічий монастир на честь Архістратиґа Михаїла), який володів в Острі шинком⁸. У 1774 р. Переяславський кафедральний монастир подав до суду за заволодіння канцеляристом Київського полку Ф. Дворецьким Кононовськими луками. У свою чергу, Ф. Дворецький подав зустрічний позов – «за завладение...монастирем его наследственного лужка»⁹.

Київський Кирилівський монастир у 1729-1731 рр. володів дворами у с. Чернін (41 двір) та Юрковою греблею під Остром. Чернігівський

¹ Там само. Спр. 19. 1 арк. Арк. 1.

² Там само. Спр. 21. 2 арк. Арк. 1-2.

³ ЦДІАУК. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 32. 2 арк. Арк. 1.

⁴ Там само. Спр. 34. 1 арк. Арк. 1-1 зв.

⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 33.

⁶ Там само. С. 65; Описи Київського намісництва... С. 55, 203, 303.

⁷ Описи Київського намісництва... С. 55, 203, 206, 303.

⁸ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... С. 33.

⁹ ЦДІАУК. Ф. 71. Оп. 3. Спр. 84. 62 арк. Арк. 5, 29-29 зв.

Свято-Успенському Слещький монастир володів сс. Копачів та Сіножатське. Ці «войсковіе» маєтності були віддані монастирю гетьманом Д. Ігнатовичем (Многогрішним). Пізніше гетьман надав монастирю с. Серединку, а у 1671 р. – с. Надинівку. Право на володіння сс. Копачів та Сіножатське було підтверджене І. Мазепою, а у 1719 р. – І. Скоропадським¹.

Землями, селянами, дворами та вінокурнями на Остерщині володіла також Ніжинська, Козелецька та Остерські протопопії та церкви. Під час секуляризації 1787 р. державними стали сотні монастирських селян та навіть козаків, а також величезна кількість земель. Наприклад, у дер. Беремицьке Остерського повіту монастирськими було 32 козака, у с. Богданівка – 237 душ «казенных людей», у дер. Вовча Гора – 77 душ («разного званія люди и козаки»), с. Жукіно – 241 душа «казенных людей», с. Крихаївка – 471, містечко Літки – 602, с. Сваромье – 196, с. Светільново – 580² та ін.

Таким чином, київські монастирі володіли на території колишнього Остерського староства значними маєтностями. Фактично усі українські гетьмани надавали їм земельні пожалування, а кількість церковних та монастирських маєтностей неухильно зростала протягом усієї другої половини XVII – XVIII ст. Намагання збільшити свої володіння за рахунок козацьких, міщанських та селянських земель призводило до постійних конфліктів та судових тяганин.

Владислав Грибовський (Київ)

Коші кримських чабанів у XVI – XIX ст.: риси подібності до запорозького козацтва

Тюркомовне населення Північного Причорномор'я та його взаємодія із запорозьким козацтвом (політичні відносини, господарські контакти, соціокультурний трансфер) належать до царини найменш досліджених аспектів історії України XVI – XVIII ст. Докладного вивчення потребують міграції ногайців з прикаспійських до причорноморських степів, їх розселення в певних екологічних нішах

¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка... С. 33, 42.

² Описи Київського намісництва... С. 240, 241, 244, 249, 255, 257, 271.